

SOCIETAS CLASSICA

**КУЛТУРИ И РЕЛИГИИ НА БАЛКАНИТЕ,
В СРЕДИЗЕМНОМОРИЕТО И ИЗТОКА
VII**

**ПОРЕДИЦА
Д-р Никола Пиколо**

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:

*Проф. д-р Иванка Иванова Дончева
Доц. д-р Пепа Петрова Лунгарова
Гл.ас. д-р Искра Генчева Мангова-Стойнова
Гл.ас. Емилия Георгиева Авгинова-Николова
Димитър Стефанов Ангелов*

*Публикуваните в този сборник статии отразяват само личните
виждания на съответните автори и редакционната колегия не носи
отговорност за съдържащата се в тях информация.*

© Авторски колектив, 2015

© Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2015
гр. Велико Търново, ул. „Теодосий Търновски“ № 2

ISBN 978-954-524-996-9

НЯКОИ БЕЛЕЖКИ ЗА РАННОБЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ НА БЕРОЕ

Мариана Минкова, Иван Т. Иванов

През 705 г. Тервел (700 – 721 г.) присъединява по мирен път областта, наречена от българите Загора и само след три години в решителна битка с войските на Юстиниан II отстоява тази важна за защитата на държавата територия. Според „Продължителя на Теофан“ и Скилица-Кедрин, т.нар. от българите Загора, се простира от Сидера „една долина така се нарича“, до град Дебелт на черноморския бряг (Theophanis Continuati 1964, 117–118; Georgii Cedreni – Ioannis Scylitzae 1965, 238). Очевидно е, че за хронистите античният Дебелт е по-маловажен и по-малко известен в сравнение с долината Сидера (Желязна), защото тази долина се намира до стария, преблестящ град на Тракия – Берое. Някои изследователи отъждествяват тази неясна долина с някой от старопланинските проходи от района, но не вземат предвид, че проходът трябва да бъде *много известна долина с течаща през нея река*. През 1873 г. П. Шафарик допуска, че Сидера съвпада с прохода Чалъкавак (Ришки) по пътя от Шумен за Карнобат (Šafařík 1873, 190), през 1876 г. Иречек приема, че Сидера съвпада с прохода Демир-капу („Желязна врата“) при Сливен (Иречек 1978, 171). Според тези автори Тервеловата област Загора е тясна зона, дълбоко вклинена в посока север-юг към Константинопол, с което те се опитват да илюстрират идеята за „агресивния характер“ на ранните българи. Това мнение се поддържа от някои съвременни историци. Според наложилата се добре обоснована представа, Тервеловата Загора се простира от Берое до Дебелт (Български военен атлас 1979; Иванов 2009, 83–98), а долината Сидера е днешният Змейовски проход–долина¹ (Демир Хисар, Демир хан, Железни врата), в

---

¹ Крепостните стени на Берое – Боруй, оградени отвън със земен ров са останали запазени в значителна степен до около 1900 г. и са наричани от местното население Хисар, Хисарлък, а жилищните квартали вътре в тази крепост – Демир Хисар (Илков 1908, 4–10). За названията Демир хан и Железни врата виж по-долу.

която тече пълноводната река Бедечка. Това схващане се подкрепя и от данните в мирния договор от 716 г., където е упоменато, че разположеният западно от Загора район около византийския топоним (крепост) Милионе (на гр. език „ябълка“) се присъединява към областта и към България (Theophanes, 285). Много български историци (Gjuzelev 1969, 155–169; Фол и др. 1981, 43) обосновават приетата, че този новоприсъединен район се намира около днешния връх Големия хисар (Медо касаба, Хисар град – 250 м), разположен западно от Димитровградското село Ябълково (Алмалии). Върхът все още носи старото име Милионите (Лещаков 2008). Вероятно след като през 716 г. българите присъединяват района Милионе към Загора, те започват да укрепват върха Големия Хисар с типичния за тях начин на строеж с каменни квадри².

В подкрепа на тезата за границите на Загора може да се цитира и твърдението на дубровчанина Блазиус Хр. Мили (Телбизов 1978, 24–28; Петров 1981, 15), че след създаването на държавата на Аспарух, седемте славянски племена са изпратени да защитават западната граница от аварите, а племето севери е пратено да охранява Беройските планини в югозападната част на държавата.

В тези си граници Загора играе ролята на важно предмостие, охраняващо главните старопланински проходи и превръщащо Стара планина в сигурна граница от морето до Искърския пролом. Този факт подчертава отбранителната стратегия на тогавашната българска държава, притисната като в клещи от агресивните си съседи – Византия и Хазария. Естествено е да се очаква, че интегрирането на новоприсъединената към държавата област Загора и особено на района на Берое като неин главен стопански и културен център ще да е било съпроводено с твърде ранното заселване в тях на българско население.

---

² От 1869 г. до 1873 г. в землището на село Ябълково се строи т.нар. Барон-Хиршова железница с участието на чешки и полски специалисти (Петров 1971, 32–33). Чешкият инженер Антон Пелц съобщава, че върху северната страна на върха Големия Хисар са разкрити постройки, изградени с големи, груби блокове, с грубо издълбани знаци върху тях (Ралов 1926). Много от тези блокове са използвани при строежа на жп линията и на гарите, други са натоварени на железницата и изпратени неизвестно къде.

Косвено доказателство за наличието на значително българско население в Тракия още в първите десетилетия на VIII в. представлява въвличането на Тервел и българската войска на страната на Византия срещу арабите през 716 – 717 г. Като се има предвид, че само при една битка с българите арабите губят около 22 хиляди бойци, може да се предполага, че българската страна участва поне с двойно по-голяма войска. Характерът и продължителното въвличане на българската войска в бойните действия около Константинопол показват, че тилът на българската войска е бил осигурен от значителен брой българско гражданско население, заемащо територия, близка до театъра на бойните действия.

Ранното включване на Берое към българската държава и заселването на българи върху част от стара Тракия е документирано през XI в. и от архиепископа на Българската Охридска архиепископия Теофилакт (*Theophilacti Bulgariae*, 189) "... когато тоя народ (аварите) се изтегли, дойде друг (народ), още по-беззаконен и свиреп, така наречените българи, от скитските предели; той като премина през реката, наречена Истър (Дунав), дойде като тежък бич, изпратен от Бога ... И понеже покриха цялата илирска страна, старата Македония, дори до града Солун и част от стара Тракия, именно около Берое (Стара Загора), казвам и Филипопол (Пловдив), както и планинските до тях местности, те се настаниха като същински жители на тая страна. Те разместиха жителите на всяка част: жителите от ниските градове преселваха в по-високите, а тия от последните – в по-ниските градове..." Последното изречение на високопоставения византийски книжовник, показва, че още в първите години българската държава провежда активна заселническа кампания в част от стара Тракия.

Западната наука и българската интелигенция по времето на Възраждането също разглеждат средновековния Берое като неразделна част от историческата област Загора. Това е отразено в два подробни доклада за Ески Загра (Стара Загора), написани през 1859 г. и 1861 г. от френски учени за нуждите на Географското дружество в Париж. В единия доклад, писан от географа д-р С. Ф. Пойе се казва: "*Ески Заара*, на официален език *Загра ел Атик* („старата Загра” от арабски), произлиза от българската дума *Задгора*, оттатък планината; тя е била всъщност столица на територията, известна по-рано като *Задгория*, или край на планината, и княжеска резиденция по

времето на българските царе; след завземането на тази провинция, турците я наричат Стара Заара, българите я именуват *Железник*, от желязо, което на славянски език изразява силата на това място, назовано **град с железни врата**³. На около 2 км на височината на планината, издигаща се над *Ески Заара* се виждат руините на стария град, който турците и до днес наричат *Демир Хан* или Железният хан. В старо време Загория обхващала безкрайната равнина, простираща се от Ески Заара до бреговете на Черно море, към градовете Месембрия (Несебър)..." (Воалери 2005, 345).

Вторият доклад е писан от доктор Емил Изамбер, извънреден професор в Медицинската академия и член на географското дружество в Париж, поместен в неговия Туристически пътеводител,

---

³ Изразът „град с железни врата“ означава „град, намиращ се до проход, наречен Железни врата“. Т. Моллов привежда убедителни доказателства, че многобройните еднотипни названия на проходи от вида „Железни врата“ (Сидера, Демир капия, Демир хисар) по българските земи имат прабългарски произход (Моллов 1983). Старинният характер на местната топонимика се допълва и от названията на река Бедечка, течаща през прохода, на връх Бетер, издигащ се самотно по средата на прохода и на върховете Голям и Малък Бедек, разположени в Стара планина по протежението на прохода между градовете Мъглиж и Трявна. Тези два прохода са изключително ветровити. Названията Бедечка и Бедек имат обща семантична основа, която според нас идва от старобългарските думи *бѣдѣ* – „вятър“ и *бѣдѣръ* – „обвеея от вятъра“ (Цонев 1984, 211). Думата *бѣдѣ* може да бъде също прабългарска, защото напълно съвпада със съответната дума в иранските езици: на персийски *bad* (вариант *vat*), пушунски *bad*, сариколски *bed*, осетински иронски *byd* – вятър.

Друг раннобългарски термин от времето на Тервел е самото название Загора. В турските градски „седжили“, които изгорели във времето на Освободителната война, град Стара Загора бил наречен Загра-и-Ески Хисар (Илков 2004, 20). Този, по същество персийски изафетен израз означава „Старата крепост на Загра“. Загра, това е областта Загора. В далечното минало в района на днешна Стара Загора се отглежда пшеницата носеща името „загария“ и пшеничният хляб „цагар“. Планината на юг от града се нарича Сакар. Тези названия могат да се изведат от раннобългарското название на района около Стара Загора – областта Загора. Нашата хипотеза е, че раннобългарското название ЗАГОРА означава „област, район, административна провинция“. Терминът е фонетичен вариант на средноиранското *shahr, shehir* (област, провинция, околия, град), което има общ индоевропейски корен с персийското *śir*, авестийското *saīginam* гръцкото *Χώρα*, староанглийското *shire*, българското *шир*, *ширине* и прабългарското *џера*, всички със значение „област, район“.

издаден през 1861 и 1873 г. (Isambert 1861, 1873). В раздел четвърти на тази книга е отбелязано: „... Ески-Загра (на официален език Загра-ел-Атик, т.е. Стара Загора), изграден върху полукръг върху среден склон на Средна гора е административен център на мюдюрлюк с 17 000 жители. Местоположението на древния град, княжеска резиденция при кралете на България, се намира на около 2 км на една височина, на място, наричано днес от турците Демир-хан или Железен хан” (Янков и Димитрова 1992, 123–126). В спомените на Райна Княгиня (Райна Княгиня 1877), която е учила в Ески Загра (Стара Загора) пише, че въпросният връх Демир-хан е известен сред българското население и като Римското кале. Днес останките от тази крепост, охраняваща входа на известния от византийските хроники проход-долина Сидера (дн. Змейовски проход)⁴ все още стоят на 2 км североизточно от града.

Горните факти и документи подкрепят тезата, че веднага след присъединяването на Загора Тервел и българските владетели след него заселват значително българско население в Берое и областта. В подкрепа на твърдението са резултатите от археологическите проучвания през последните години. През 2005 г. в с. Гледачево, отстоящо на 20 км южно от Стара Загора е открито езическо погребение с трупополагане на мъж и три деца от знатен прабългарски произход (Даскалов, Тонкова 2010, 93–95). Открити са златни висулки, медальон и типичен бронзов обков за колани, характерни за Преслав, Варна и гробните комплекси в Дивдядово и Кабиюк (Рашев, 2008, 156–157; Даскалов, Тонкова 2010, 3–4, 78–102; Станилов 2006, 90–142). Датата на погребението се поставя в края на VII – началото на VIII в., или началото на VIII в. (Даскалов, Тонкова 2010, 96; Daim 2000, Abb. 12) и съвпада с присъединяването на областта Загора към Първата българска държава по времето на Тервел. Синхронна с гроба от с. Гледачево е и подобна находка от с. Златаре, Ямболско, състояща се от бронзова тока и шарнирна апликация, произхождащи вероятно от разрушен гробен комплекс (Грозданова 2011, 142). Данни

---

⁴ От тези названия на прохода и града, Сидера – Демир хисар – Демир хан – Железни врата са образувани името на най-старата улица в града – ул. „Железни врата”, която е съединявала прохода с центъра на стария град Демир хисар, както и възрожденското име на града от 1848 г. – Железник.

за индивиди с неместен произход показват антропологическите изследвания на късноантичния некропол в Августа Траяна и Кабиле, където са регистрирани скелети с изкуствена деформация и монголоидни примеси (Грозданова 2011, 65), но там става въпрос за един по-ранен период.

Съдбата на българското население в Загора е несигурна. През 756 г. Константин V Копроним разбива войските на Кормисош (ок. 737 – 756 г.) при Маркели и си възвръща Загория. Следват големи заселвания на византийско население (предимно павликяни от Армения и Сирия) покрай българската граница в Тракия през 746, 752, 778 и вероятно 790 г. (Ангелов 1971, 229). През този период заедно със Загора от България ще да е откъснат и районът на Берое. През 784 г. Ирина посещава Берое, дава средства за възстановяване на крепостните стени и заселва малоазийско население, като градът е наречен в нейна чест Иринополис. Това име на града просъществува за кратко време⁵. Данните показват, че в средата и края на VIII в. Византия владее територията на Горна Тракия и се опитва да я превърне в буферна зона срещу големия си съперник от север.

Следващият момент от историята на Загора и Берое е свързан с войните, които Кардам (777 – 803 г.) води с Византия. След като българският владетел нанася две тежки поражения на византийските войски край Одрин и Маркели (792 и 795 г.), той без съмнение възстановява и укрепва българската власт в областта Загора и в нейния център – Берое. За това свидетелства Хамбарлийският надпис, открит до с. Маломирово, Елховско. Надписът е изготвен от Крум (803–814 г.) по повод отблъскването на византийската агресия, организирана от Никифор през 811 г. Текстът на надписа гласи: “От Берое ... Дултроини⁶ е пръв за дясната страна ичиргу боилата Тук, а страте-

---

⁵ За голяма изненада обаче името Иринополис се е запазило в паметта на днешното българско население, тъй като в една народна песен записана през 1972 г. в с. Самуилово, на 25 км южно от Стара Загора се говори за Иринболски (т.е., за Иринополски) път, който води за Стамбол. Това показва една непрекъснатост на българското присъствие в района на Берое от времето на императрица Ирина до наши дни.

⁶ Смята се, че неизвестното засега селище Дултроини се е намирало близо до Берое. Освен в Хамбарлийския надпис, това име не се среща в никакъв друг документ. Записано във вида Дул-тор-ин, това название добива

зите Вардан и Яни са нему подчинени. За лявата страна на моя саракт, за Анхиало, Девелт, Созопол, Ранули е главатар Иратаис – боилът кавхан, а Кордил и Григора нему подчинени стратегии” (Бешевлиев 1981, надпис № 47). Както се вижда, Крум описва своя боен фронт срещу Византия, започвайки от най-важния си – десен гарнизон, разположен в Берое и завършва с левия си гарнизон, разположен в другия край на областта Загора. Изброените имена (Вардан, Яни, Григора) вероятно принадлежат на пълководци от посоченото погоре арменско население, заселено в Берое и района.

След отблъскването на жестоката агресия на Никифор, Крум предприема мащабна колонизаторска кампания в областта Загора. Целта е трайна промяна на етническия състав на населението. Тази заселническа кампания представлява почти пълно повторение на добре организираното и плътно заселване на областите Малка Скития и Мизия с българско население по-рано, когато през 680 г. Аспарух отблъсква не по-малко коварната агресия на друг един византийски император – Константин IV Погонат (668 – 686 г.). Както изглежда заемането на Мизия от Аспарух и на Загора от Крум играе ролята на „контрибуция и репарация” за щетите, причинени от военните действия на Византия върху мирното българско население.

В тази връзка Теофан Изповедник съобщава, че след победата на Крум при Дебелт през 812 г. византийските гарнизони в Тракия се бунтуват, а местното християнско (византийско) население, без никой да го преследва, бяга от българските войски и изоставя крепостите Анхиало, Берое, Пробату кастрон (дн. Синанкьой, североизточно от Одрин), Никея (Малка Никея, дн. Хавса, югоизточно от Одрин), Филипопол и даже Филипи (ГИБИ, III, 1960, 284; Ditten 1993, 353–354). Причината за паническото бягство вероятно е участието на това население в жестокостите, извършени през месец май 811 г. от войските на Никифор в Плиска и страхът от възмездие. Отец Паисий в своята История славянобългарска (Паисий Хилендарски 2012, 206)

изцяло прабългарски характер, като основата Дул може да е форма на прабългарското „тул” – колчан, но е далеч от гръцкото „дулос” – роб. Възможно е в един момент граматичните форманти – „тор” и „-ин” да са отпаднали (сравни боила-боляр-болярин, багатур – багатуриин), а основата Дул (колчан) да се е запазила в названието на близкото до Стара Загора село Тулово, заемащо ключово място на входа на прохода .

също отразява този факт: „Сетне цар Крум и Михаил завзели от гърците епархиите Софийска, Филибелиска, Щипска, Струмичка и Едрене и заселили по тия страни и епархии български народ”.

Крум изселва византийското население от редица градове по Южното Черноморие (Несебър, Царево) и от други места на тема Македония и го заселва в Отвъддунавска България, друга част бяга на юг (Ditten 1993, 354–355). На тяхно място Крум заселва българско население. Разкопките в Несебър, Анхиало и Созопол разкриват мощни пластове от това време, наситени с керамика, характерна за прабългарите. Оформя се и цял един град с преобладаващо прабългарско население и име – Тутхон, дн. Поморие.

Археологическите данни показват, че българската колонизация има широк териториален обхват, включвайки не само приморската част на Загора, но и нейните централна и западна част. В крепостта Маркели се откриват прабългарски жилища, укрепителни валове и прабългарска керамика от времето на Крум и малко преди него (Момчилов 2007, 58–65; Момчилов 2011, 224–230). Самото име на Крум е запазено в местни топоними (Момчилов 2007, 58–65). Името на близкия град Карнобат също може да бъде свързано с името Крум (Карно, Карнота, Каран) и по-ранната владетелска титла бат (сравни бат Кубрат, бат Баян, бат Органа, Батоя – Аспарух, Grumbates).

Добре документирана е и съдбата на крепостта Хисарлъка край Сливен през ранното Средновековие. Крепостта възниква около IV в. и е напълно опустошена от авари и славяни в началото на VII в. От този момент до кампанията на Крум животът в нея замира. След победите на Кардам и Крум (края на VIII в. или началото на IX в.) върху развалините на ранновизантийския град Туида възниква старобългарско селище със значителни размери. Българите ремонтират крепостните стени и водопровода при северната порта. Построяват нови сгради във вътрешността, някои от които са облицовани с мраморни плочи, изработени в каменоделни ателиета в Преслав. При археологически разкопки на Хисарлъка се откриват железни оръдия на труда, керамика, костени предмети, накити, монети от раннобългарския период (Щерева, Вачева, Владимирова-Аладжова, XXVII, 2001), както и оловен печат на Борис-Михаил (Радева 1990, XIII, 53–56). От същия период са и откритите няколко тухли с прабългарския знак „IYI”.

Подобна е съдбата и на селището със средновековен некропол, открито в м. Градището до язовир Чаталка, на 20 км северозападно от Стара Загора. Селището възниква в късната античност и след неговото разрушаване (620 г.) от авари и славяни е възстановено с ново население, което донася т.нар. раннобългарска (прабългарска) керамика – гърнета с врязан линеен и вълнообразен орнамент (Буюклиев 1982, 57–87). Селището, с площ около 12 дка се разполага върху височина и е оградено с двойна крепостна стена, подобна на тази на Берое по това време.

Като заключителен етап на българската колонизация и укрепване на Загора следва да се възприеме земляния вал от дн. Симеоновград на река Марица до морето (Жеков, 2007). Валът най-вероятно е построен или довършен от Омуртаг (814 – 831 г.) по време на сключения от него тридесетгодишен мир с Византия (Момчилов, 2007). Строежът на гранични валове е отличителна черта и важен елемент в отбранителната политика още от първите години на Първото българско царство. Построяването на едно доста трудоемко и скъпо съоръжение като защитния вал по южната граница на Загора цели не толкова очертаване на най-важната граница за страната, колкото защита на българското население в областта. Без съмнение, построяването на вала е дело на местното българско население и е свидетелство за неговия значителен брой.

Южно от Омуртаговия вал, в буферната зона между България и Византия – дн. област Хасекията в Странджа, Крум настанява аварско и вероятно кутригурско население, което докарва от разгромената аварска държава. Топонимни остатъци от заселените по тези места авари са названията на населени места: на с. Ургури (променено през 1934 г. на с. Българи), на средновековния град Угреш и връх Уграш, производни от самоназванието на аварите – ургури (угр – семантична основа, гур – племе, род) (Айбабин 1974, XXXIX, 32–34; Залеская и др. 2006, 353). От това време в района на Хасекията са запазени и други подобни топоними: с. Заберново (сравни Заберган – предводител на кутригурите); Кладара, Мургатон, Багатур, Велека; лични и фамилни имена – Заберски (от гр. Средец, Бургаска област), Бърза (от бактрийското *barza – висок), Цоко, Чавдар, Браян.

През 816 г. се сключва мирен договор, който окончателно узаконява пълното анексиране от България на областта Загора. Според него, отделни части от който намираме в надписа от с. Сюлейманкьой

(с. Сечище, Шуменско), границата в Тракия минава от град Дебелт по ро̀ва до дн. Симеоновград и от там завива на север по стария римски военен път Арзос – Пизос – Карасура нагоре към Чирпанските възвишения (Георгиев 1999, 131–140). Всъщност договорът, както и новопостроеният граничен вал очертават историческите граници на областта Загора – ключовата зона за отбрана на южното направление за времето от Тервел до Борис.

Археологическият материал (битова керамика, жилища, гробове) позволява обособяването на две групи ново за Южна България население (Грозданова 2011, 140). Едната група (с. Съдиево, Раднево, с. Гледачево, с. Маджерито, Каблешково, Вратица, Маркели, с. Чокоба, Дебелт, Месемврия) се оформя северно от трасето на граничния земен вал Марица – Маркели и е изключително хомогенна. Свързана е с културата на Първата българска държава и се датира към началото и средата на IX в., но в някои случаи (с. Чокоба, Дебелт) вероятно е по-ранна. Разпространението ѝ обикновено се свързва с усвояването на района от Първата българска държава в и след първото десетилетие на IX в. Втората група (Капитан Андреево, Свиленград, Изворово, Констанция, м. Дана бунар) е по-ранна (VI – VIII в.), разполага се по средното течение на р. Марица и е свързана с културата на ранните славяни от Средния Дунав и Карпатския басейн. Тази група е нехомогенна и на по-късен етап при нея също се открива „прабългарска керамика” (Капитан Андреево III). Откритият керамичен материал предполага и съществуването през този период на нехомогенно (славяно-прабългарско) население и на други места в Южна България: Карасура, с. Маджерито, Констанция, Пловдив, София, Пернишката крепост. Във всички случаи съчетаването на двете групи заедно, в един комплекс, свидетелства за обща изходна територия на носителите на тази керамика, или най-малко за културни влияния със земите на Първата българска държава северно от Стара планина (Грозданова 2011, 143).

Погребалните обичаи на новото, предимно прабългарско езическо население на Загора се отличават с трупологане със северна ориентация на главата, очистително опалване на гробовете с огън и гробни дарове от храна, оръжие, огниво, костени пластини от многосъставен лък. Керамичните съдове се характеризират с врязана украса от снопчета вълнисти и хоризонтални линии. Керамика с подобна изработка и украса е открита на хълма Хисарлъка край Сливен

(Радева, 1986, 68, табл. II₂), Констанция край Симеоновград (Аладжов 1995, 188–189, обр. 23 г, 28 а, 29 б), в селищата край Полски Градец, Радневско (Шейлева 1997, 82–87, обр. 3–6) и с. Съдиево, Ново-загорско (Шейлева 1998, 93–104, обр. 5), в селище от началото на IX век върху крепостта Кастра Рубра до с. Изворово, Харманлийско (Борисов 2009, 255–265, обр. 1₂, 2_{6,7}, 3_{5,10-14,16,17,18,20,25}), в крепостта Маркели и в средновековното селище Тутхон – Ахтопол и Хасково (Аладжов, 1973, 147–148, обр. 16₂). Прави впечатление, че концентрацията на керамиката от тази група в Горна Тракия (Констанция, Чокоба, Карасура, Раднево-Съдиево) следва трасето на граничния вал Марица-Дебелт.

Като се имат предвид горните данни може да се очаква поява на прабългарско население и в Берое по времето на Крум и преди него. Това предположение се подкрепя от епиграфски и археологически данни. Съгласно втория надпис от Хамбарлийската ара, дясната страна на Крумовия саракт (т.е. областта Загора) с център Берое се заема от ичиргобоила Цук. Наличието на български гарнизон и административно-военна върхушка в града неминуемо води до заселване на големи маси прабългарско население, което изпълнява помощни функции по отношение на войската и администрацията. Археологическите данни показват, че това население се установява от двете страни покрай крепостната стена на града.

Северно от крепостната стена на Берое (Янков 1994, 121–129) в археологически проучвания район „Военен терен“ в гр. Стара Загора е открит средновековен некропол, показващ заселване на прабългарско население. Археологическите разкопки показват, че на три места вътре в града в близост до крепостната стена се оформят малки жилищни квартали от чисто българско население (Янков 1996, 60–67). В града са открити две прабългарски жилища, а източно от Съдебната палата е открита стена от жилище, с руни и рисунки, типични за прабългарите (Янков 1979, 23–29). Останки от жилище, малък некропол, както и дребни находки свидетелстват за такъв квартал и до североизточната част от крепостта. Такива квартали може да е имало и до южната част на крепостната стена до дн. Централна поща, както и до Западната порта на Берое.

В квартала в близост до Западната порта на Берое през 2011 г. са проведени спасителни археологически разкопки, при които са проу-

чени останки от сгради с датировка IV – VI в. (Илиев 2012, 345–347). В едно от помещенията е открито огнище и ями, съдържащи керамични фрагменти. Керамиката е изработена от фина, добре пречистена глина със сивокафяв цвят. Характерната им отличителна черта е тънкостенността, с дебелина на стената около 0.4 см. Върху един от керамичните фрагменти има пояс от връзани преди изпичането вълнообразни линии, а върху второ парче има връзан преди изпичането знак YI с размери височина около 2.5 см, широчина около 1.8 см (Камишева, под печат)⁷.

Подобна керамика е известна от центровете на Първото българско царство Плиска и Мадара и от ранносредновековни селища от дн. Северна България (м. „Джеджови лозя“ край с. Попина, Силистренско; от горния пласт на селището край с. Гарван, Силистренско; некрополът край Караманите, Варненско; с. Гиген, Плевенско и др.) (Въжарова 1986, 21–33, обр. 23–24; Василев 1995, 27–33, обр. 8; Рашев, Красилников 2007, 95–102, табл. П₁).

Съдове с подобна изработка и украса са известни и от територията на Южна България: Хасково (Аладжов, 1973, 147–148, обр. 16₂), хълма Хисарлъка край Сливен (Радева, 1986, 68, табл. П₂), Констанция край Симеоновград (Аладжов 1995, 188–189, обр. 23 г, 28 а, 29 б), в селищата край Полски Градец, Радневско (Шейлева 1997, 82–87, обр. 3–6) и с. Съдиево, Новозагорско (Шейлева 1998, 93–104, обр. 5), както и в селище от началото на IX век върху крепостта Кастра Рубра до с. Изворово, Харманлийско (Борисов 2009, 255–265, обр. 1₂, 2_{6,7}, 3_{5,10-14,16,17,18,20,25}), в крепостта Маркели, средновековното селище Тутхон – Ахтопол, ранносредновековната крепост Стрелъч до с. Стрелча, Пловдивско и др.

Характерните особености на ранносредновековната прабългарска керамика в България са добре проучени и документирани. Първите изследователи на тази керамика са К. Миятев, Ст. Станчев, С. Ваклинов, които от средата на миналия век започват проучвания на обекти в Североизточна България – Плиска, Мадара, Преслав, Нови Пазар (Миятев 1948; Станчев 1949, 129–149; Станчев, Иванов 1958). Натрупването на повече резултати води до появата на обоб-

---

⁷ Този фрагмент подробно се публикува в самостоятелна статия със заглавие „Една интересна находка от Стара Загора“ в настоящия сборник от колегата Мария Камишева.

щаващи трудове за прабългарската керамика от Първото българско царство (Дончева-Петкова 1977). Приема се, че орнаментацията с пояс от вълнообразни линии е типична за старобългарската керамика от IX – X век. Наличието на връзан преди изпичането знак ГҮІ е характерно за прабългарската керамика от този период.

Характерно за прабългарите е поставянето на множество рунни знаци и фигури (знака ГҮІ, знака „дама” и др.) по керамични съдове, тухли, каменни блокове, керемиди, оръжия, водопроводни тръби, пръстени (Дончева-Петкова 1980, 17-18, табл. XXIII), оловни амулети (Дончева 2007, 245, 327), печати (Рашев 1998, 2, 98–104). Знакът „дама” също е бил важен религиозен символ за тях и е поставян върху жертвени плочи, олтари, саркофази и др. (Рашев 2006, 65–77).

Най-характерен за прабългарите е знакът ГҮІ, вероятно знак на бога им, приеман от почти всички изследователи като техен етноопределящ белег в рамките на Балканския полуостров. Този знак е разпространен навсякъде върху балканските земи, където обитават прабългари: дн. Северна България, Румъния, Източна Сърбия, Шудиково в Черна гора. Л. Дончева-Петкова посочва областите Мунтения, Банат, Южна Молдова и Южна Трансилвания като зони на разпространение на този знак през IX – X в. (Дончева-Петкова 1980, 23). За разлика от някои други подобни символи, които могат да изпълняват ролята на знаци на рода (Дуло), личен знак на строителя, цифра и пр., знакът ГҮІ определено се свързва с култа към върховното божество на прабългарите (Бешевлиев 1981, 70–71). След покръстването, от всички прабългарски рунни знаци единствено знакът ГҮІ продължава да се изписва като аналог на кръста, равен нему по значение (Бешевлиев 1981, 70–71; Рашев 2008, 25–31).

Хронологичните граници за появата и изчезването на знака ГҮІ по българските земи са добре определени (Рашев 1992, 96–102). Най-рано (първото десетилетие на IX в.) знакът се появява върху керамика от гроболе с трупоизгаряне (Атанасов 1992, 132–145; 1993, 163–171) и върху архитектурни и строителни елементи в центровете на Първото българско царство (Георгиев 1999, 81–89). Горната граница на използване на знака съвпада със завладяването на Първото българско царство от Византия.

Тези данни помагат да се датира и определи произхода на споменатата по-горе керамика, открита през 2011 г. до Западната порта

на Берое (Илиев 2012, 345–347). Изброените белези (материал, цвят, дебелина, начин на изработка, наличие на пояс от вълнообразни линии и знака ГYI, врязани преди изпичането) позволяват да се определи керамиката като старобългарска и по-точно прабългарска от началото на IX – средата на X в.

Ранното заселване и укрепване на Берое като български град се подчертава и от намерените непосредствено до града пет уникални каменни плочи с релефни изображения на животни, между които грифон, двуглав орел, пауни и барсове (Иванов 2012, 405–416). Специалистите приемат тези пластики за едни от най-интересните и ценни археологически находки в България и Европа (Обретенов 1976, 88–90), изработени през малък отрязък от време в местно ателие върху червеникав плочест шист, срещащ се само в ограничен район северно от Берое. Изображението на лъвица (барс) с лъвче, една от тези пластики, е приета като основен елемент в герба на Стара Загора. Значителна част от изследователите ги определят като произведение на старобългарското изкуство от годините преди и непосредствено след християнизацията на българите (Filow 1919, 4–5, pl. 1–2; Филов 1924, 11–12, т. II, обр. 1 и 2; Filov 1932, taff. 8^{a,b}; 9^{a,b}; Мавродинов 1959, 88–90, 215–219, обр. 243–253; Гюзелев 1969, 147; Ваклинов 1977, с. 236–237; Иванов и Минкова 2008, 177–184).

През периода 2001 – 2004 и 2009 г. в Стара Загора са проведени археологически проучвания и сондажи във вътрешността и близката околност на Ески джамия, дн. Музей на религиите (Янков, Илиев 2010, 607–609). Джамията е построена върху място, считано за свещено още от ранно-желязната епоха и античността, ако се съди по разкритата керамика, ритуална яма и култови фигурки, както и от намерения фрагмент от плоча с тракийски конник. Изследваният обект е разположен на 75 м югозападно от Южната порта, на самия път, водещ от Берое за Константинопол. В стратиграфско отношение в обекта са разкрити три периода, през които практически на едно и също място съществуват последователно във времето три храма. Последна и най-отгоре е построена джамия. Под джамията има ранносредновековна черква, вътре в която и около която са открити над 65 християнски гроба, както и два езически с опалване, извършено след погребението. Архитектурният план на църквата има близки аналогии с Плиска (църква № 6) и Македония (Чанева-Дечевска 1968, 203–265). На най-ниско ниво и най-рано е изградено, според

изследователите, езическо светилище от римския период II – IV век, като основите на неговите каменни стени са вкопани в здравия терен (Янков, Илиев 2010, 607–608). Основите на стените му очертават два вписани един в друг правоъгълника, ориентирани по посоките на света, като вътрешният лежи вътре в наоса на църквата (Янков, Илиев 2010, 607–608). Светилището, според нас, също е езическо, но от един по-късен период. В България са открити девет езически светилища с подобна двойноправоъгълна архитектура и ориентация, всички с прабългарски произход (Дончева 2002, 73–93). От всички специалисти единствено С. Бобчев и то на един много по-ранен етап поддържа тезата, че двойноквадратният храм по българските земи е въведен от траки и келти, като отрича неговата връзка с иранските традиции (Бобчев 1958, 631–640). Всички останали специалисти са единомислещи, че архитектурният план на тези светилища трябва да се търси на Изток, като най-често се търсят аналогии с двойните квадратни храмове от партската и сасанидската епохи (Дончева 2002, 73–93). От сравнението между посочените архитектурни планове заключаваме, че разкритото в Берое езическо светилище при обект Ески джамия – Музей на религиите е прабългарско капище. Точно в центъра му, под пода на по-късно построената над него църква, е разкрит правоъгълен гроб (гроб № 36, Янков, Илиев 2010, 607–609) с тухлен под и каменни стени, в който е погребан възрастен индивид, покрит с пласт пепел. Погребаният, вероятно бидейки приживе значима личност, е силно обгорен от очистителния огън, запален върху специална тераса, изградена в западната част. Очистителното опалване и начинът на трупополагане са характерни за погребалния обред при прабългарите. Точно в центъра на езическото светилище (капище) е проучена ритуална яма с погребано жертвено животно. При археологическите проучвания в този археологически обект са открити и фрагмент от преизползвана (VI в.) тухла с връзан прабългарски знак „дама” и бигорен къс от корниз (X в.) с изображение на грифон⁸. Тези археологически находки, както и двата гроба с опалване

---

⁸ Тези две находки са изложени във временна витринка, в експозицията на РИМ Стара Загора, посветена на археологическите открития при обект Култов комплекс Ески джамия – Музей на религиите, през периода 2000 – 2009 г. Благодарим на колегата Димитър Янков за разрешението да ги съобщим в текста, като се позоваваме на неговите датировки.

трябва да се свържат с функциите на светилището и подкрепят неговия прабългарски характер.

Смята се, че гробът с опалване в центъра на капището е първичен по отношение на църквата, не принадлежи на ктиторите на църквата и с него може да се свърже изграждането на християнския храм (Янков, Илиев 2009, 607–609). Възможно е църквата да е построена съвсем наскоро, в рамките на един човешки живот, върху основите на капището, разрушено по време на християнизиранието на българите.

Горните факти показват, че наред със заселването на значителни маси българско, включително прабългарско, население в областта Загора още в ранните години на Първото българско царство, такова население се появява и в Берое. Това население оставя в Берое значими следи от своята материална и духовна култура – жилища, битова керамика, украшения, рунни знаци и символи, названия на области (Загора) и проходи (Железни врата – Сидера), ороними и хидроними (върховете Бетер и Бедек, река Бедечка), топоними (Дултроини), езически храм, значителни образци на своята културна традиция (Старозагорските каменни релефи).

ЛИТЕРАТУРА

Айбабин 1974: А. Айбабин. Стремена перещепинского типа. – В: Собрания Государственного Эрмитажа. 1974, XXXIX, с. 32–34.

Аладжов 1973: Д. Аладжов. Материалната култура на Югоизточна България през IX–X в. – В: Славяните и Средиземноморския свят VI–XI в., София, 1973, с. 135–159.

Аладжов 1995: Д. Аладжов. Резултати от археологическите разкопки на Констанция. – В: „Марица-Изток”. Археологически проучвания. 3, Раднево, 1995, с. 181–226.

Ангелов 1971: Д. Ангелов. Образуване на българската народност. София, 1971.

Атанасов 1992: Г. Атанасов. За датировката, разпространението и семантиката на медалионите с IYI и двоен кръст. – В: *Studia protobulgarica et mediavalia europensia*. Сборник в чест на проф. В. Бешевлиев. В. Търново. 1992, с. 132–145; 1993, с. 163–171.

Бешевлиев 1981: В. Бешевлиев. Прабългарски епиграфски паметници. София, 1981.

Бобчев 1958: С. Бобчев. По въпроса за т.нар. „храм с квадратен план” в Европа през късножелязната епоха. – В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958, с. 631–640.

Борисов 2009: Б. Борисов. Керамиката от ранносредновековното селище върху Кастра Рубра (предварително съобщение). In: EURIKA. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovaе. София, 2009, с. 255–265.

Буюклиев 1982: Хр. Буюклиев. Средновековен български некропол в района на Чаталка, Старозагорско. – В: Известия на музеите в Югоизточна България. 1982, V, с. 57–87.

Български военен атлас 1979:

Ваклинов 1977: С. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура. VI–XI. София, 1977.

Василев 1995: В. Василев. Нови данни за ранносредновековното селище в района на Голямата базилика в Плиска. – В: Плиска-Преслав, 1, София, 1995, с. 27–33.

Воалери 2005: П. Воалери. Между два свята. Българите в Румелия. XVIII – XIX век. Изследвания по история на българското възраждане и история на Стара Загора, 2005

Въжарова 1986: Ж. Въжарова. Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окръг VI–XI в. София, 1986.

Георгиев 1999: П. Георгиев. Българо-византийската граница при хан Омуртаг и Еркесията. – В: Археологически проучвания в Новозагорско. 1999, с. 131–140.

Георгиев 1999: П. Георгиев. Оловни печати с руноподобни знаци. – В: Нумизматика и сфрагистика. 1, 1999, с. 81–89.

Грозданова 2011: Г. Грозданова. Населението на Южна България VI–IX в. (по археологически данни). Дисертация За присъждане на научната и образователна степен „доктор”. София, 2011.

Гюзелев 1969: В. Гюзелев. Княз Борис Първи. София. 1969.

Даскалов, Тонкова 2010: М. Даскалов, М. Тонкова. Ранносредновековен колективен гроб със сребърни коланни гарнитури от Гледачево, Радневско, Археология, 2010, № 3–4, с. 78–102.

Дончева 2002: Ст. Дончева. Езическите храмове – опит за архитектурно-семантичен анализ. В: Musei Varnaensis. III-2. Българските земи през Средновековието (VII–XVIII в.) Варна, 2002, с. 73–93.

Дончева 2007: Ст. Дончева. Медалиони от Средновековна България. 2007.

Дончева-Петкова 1977: Л. Дончева-Петкова. Българска битова керамика през ранното средновековие (втората половина на VI – края на X в). София, 1977.

Дончева-Петкова 1980: Л. Дончева-Петкова. Знаци върху археологически паметници от Средновековна България – VII – X в. София, 1980.

Жеков 2007: Л. Жеков. Еркесията. Туристическа карта. Ямбол, 2007.

Залеская 2006: В. Залеская и др. Златото на хан Кубрат. Перещепинското съкровище. Превод от руски. София, 2006.

Иванов 2009: И. Иванов. За границите, произхода и значението на българското историческо название Загора. – В: Юбилеен сборник от доклади на III-та Национална конференция “От регионалното към националното” – II част. Град Полски Тръмбеш, 7–9 септември 2009, с. 83–98.

Иванов 2012: И. Иванов. Гривести прабългарски барсове, а не византийски лъвове са изобразени върху прочутите Старозагорски каменни релефи. – В: Юбилеен сборник с доклади и съобщения на V-та Национална научна конференция „От регионалното към националното – етнология, краезнание и музейно дело”, 5 и 6 септември 2011 г., гр. Полски Тръмбеш. 2012, с. 405–416.

Иванов, Минкова 2008: И. Иванов, М. Минкова. Още веднъж за средновековните каменни релефи от Стара Загора. – В: Известия на Старозагорския исторически музей, III, 2008, с. 177–184

Илиев 2011: Г. Илиев. Археологически проучвания на обект № УПИ V₃₃₅₂ и УПИ VI₃₃₅₁. в квартал 68а, ул. „Хаджи Димитър Асенов”, № 129 по регулационния план на гр. Стара Загора. – В: Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, с. 345–347.

Илков 2004: Д. Илков. Приносът на историята на град Стара Загора. Фототипно издание. Стара Загора, 2004.

Иречек 1978: К. Иречек. История на българите. София, 1978.

Лещаков 2008: К. Лещаков. Ябълково на 8000 години. Изд. на Исторически музей Димитровград, Община Димитровград, СУ „Св. Кл. Охридски”, 2008.

Мавродинов 1959: К. Мавродинов. Старобългарското изкуство. София. 1959.

Миятев 1948: К. Миятев. Славянската керамика в България и нейното значение за славянската археология на Балкана. София, 1948.

Моллов 1983: Т. Моллов. “Железните врата” – произход и място в пространствения модел на българския коледен цикъл. // Доклад на VI нац. конференция на младите фолклористи, Копривщица, 1983.

Момчилов 2007: Д. Момчилов. Култура и политика на Първото българско царство в Североизточна Тракия. Варна, 2007.

Момчилов 2007: Д. Момчилов. Плиска и Маркели (средата на VIII – началото на IX в.). – В: Тракия и Хемимонт IV – XIV в., 1, Варна, 2007, с. 58–65.

Момчилов 2011: Д. Момчилов. Маркели в похода на византийския император Никифор I Геник в 811 г. и ответния удар на Крум. – В: Годишник на Университета „Проф. Асен Златаров“, Бургас, 2011, XL, с. 224–230.

Обретенов 1976: Ал. Обретенов Отг. ред. История на българското изобразително изкуство. София. 1976.

Хилендарски 2012: Паисий Хилендарски. История славянобългарска. 1762. Зографска чернова. Факсимилно издание. Велико Търново. 2012.

Петров 1971: П. Петров. Сп. „Читалище“, № 7, 1971.

Петров 1981: П. Петров. Образуване на българската държава. София, 1981, № 15.

Радева 1986: М. Радева. Ранносредновековна керамика от Сливен. – Известия на музеите от Югоизточна България, IX, 1986, с. 67–78.

Радева 1990: М. Радева. Новооткрит моливдовул на княз Борис I (852–889). В: Известия на музеите в Югоизточна България. 1990, XIII, с. 53–56.

Райна Княгиня 1986: Автобиография панагорской учительницы Райны Георгиевой, прозванной турками Болгарской королевной. Москва. 1877. (Превод на бълг. София. 1986.)

Ралов 1926: А. Ралов. Медо – градъ. в-к “Борисовградско ехо”, бр. 33 от 22 май 1926 г.; Архив на Александър Ралов, ОДА – Хасково.

Рашев 1992: Р. Рашев. За хронологията и произхода на знака “ипсилон” с две хасти. В: Приноси към българската археология, София, 1992, с. 96–102.

Рашев 1998: Р. Рашев. За два оловни печата с руноподобни знаци. – Нумизматика и сфрагистика. 1998, № 2, с. 98–104.

Рашев 2006: Р. Рашев. Лабиринтът като символ през ранното средновековие в България и съседните страни. Археология, 1–4, XLVII. 2006, с. 65–77.

Рашев 2008: Р. Рашев. Българската езическа култура VII – IX в. София, 2008.

Рашев 2008: Р. Рашев. Още за християнския смисъл на някои “прабългарски” знаци. – В: Исторически, Юбилеен сборник в чест на доц. д-р Стоян Витлянов по случай неговата 60-год. Шумен, 2008, № 3, с. 25–31.

Рашев, Красилников 2007: Р. Рашев, К. Красилников. Некрополът при Караманите. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 4–2, София, 2007, с. 95–102.

Станилов 2006: Ст. Станилов. Художественият метал на българското ханство на Дунав (VII – IX век). София, 2006.

Станчев, 1949: С. Станчев. Домашната керамика от Преслав. – В: Разкопки и проучвания. III, 1949, с. 129–149.

Станчев, Иванов 1958: Ст. Станчев, Ст. Иванов. Некрополът до Нови пазар. София, 1958.

Телбизов 1978: К. Телбизов. Още една история на България от средата на XVIII в. – В: Векове, 1978, VI, с. 24–28.

Филов 1924: Б. Филов. Старобългарското изкуство. София, 1924.

Фол и колектив 1981: А. Фол, В. Гюзелев, Н. Генчев, К. Косев, И. Димитров, А. Пантев, М. Лалков, К. Петков. Кратка история на България. София, 1981.

Цонев 1984: Б. Цончев. История на българския език. 2, София, 1984.

Чанева-Дечевска 1968: Н. Чанева-Дечевска. Базиликалният тип църкви в България през IX – XIV, Известия на СТИГА, 21, 1968.

Шейлева 1997: Г. Шейлева. Керамиката от ранносредновековното селище в м. „Градището” край с. Полски Градец. – В: „Марица-изток”. Археологически проучвания, Раднево, 1997, № 4, с. 81–104.

Шейлева 1998: Г. Шейлева. Средновековна керамика от с. Съдиево, Новозагорско. – Известия на музеите от Югоизточна България, XIX, 1998, с. 93–112.

Щерева и колектив 2001: И. Щерева, К. Вачева, Д. Владимирова-Аладжова. Туида – Сливен I. Разкопки и проучвания, XXVII. София, 2001.

Янков, Д. 1979: Д. Янков. Верея, Иринополис, Боруй. – В: Стара Загора. От Берое до наши дни. Стара Загора, 1979.

Янков, Д. 1994: Д. Янков. Средновековни гробове в Стара Загора. – В: Историко-археологически изследвания в памет на проф. Станчо Ваклинов. Велико Търново. 1994, с. 121–129.

Янков, Д. 1996: Д. Янков. Етнически и демографски промени в средновековна Стара Загора. – В: 125 години с името Стара Загора. Материали за историята на Стара Загора. Стара Загора, 1996, с. 60–67.

Янков, Д. 2004: Д. Янков. Разкопки на Ески джамия в Стара Загора през 2003 г. – В: Археологически открития и разкопки през 2003 г. XLIII национална археологическа конференция. София, 2004, с. 211–212.

Янков, Илиев 2010: Д. Янков, Г. Илиев. Проучвания на обект „Култов комплекс – Музей на религиите”, Стара Загора. – В: АОР през 2009, София 2010, с. 607–609.

Янков, Димитрова 1992: Янков, Димитрова. Един нов източник за историята на Стара Загора и Казанлък. Известия на Старозагорския исторически музей, I, 1992, с. 123–126.

Daim 2000: F. Daim “Byzantinische” Gurtelgarnituren des 8. Jahrhunderts. Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter, 2000.

Ditten 1993: H. Ditten Ethnische Verschiebungen zwischen der Balkanhalbinsel and Kleinasien vom Ende des 6. Bis zur zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts, In: Berliner Byzantinische Arbeiten, 59, Berlin, 1993.

Filov 1932: B. Filov. Geschichte der altbulgarischen Kunst bis zur Eroberung des bulgarischen Reiches durch die Türken, Berlin-Leipzig, 1932.

Filov 1919: B. Filov. Early Bulgarian art. Berne, 1919.

Georgii Cedreni -Ioannis Scylitzae: В: ГИБИ, VI, 1965

Gjuzelev 1969: V. Gjuzelev. Forschungen zur Geschichte Thrakiens im Mittelalter. 1. Beitrag zur Geschichte der Stadt Konstantia. – In: Bizantinobulgarica, 3 (1969), Sofia, 155–169.

Isambert 1861, 1873: E. Isambert. ORIENT, Grece et Turquie d'Europe. Paris, 1861, 1873.

Šafařík 1873: P. Šafařík. Památky drevního písemnictví Jihoslovanů. Praha, 1873.

Theophanis Continuati. Chronographia. В: ГИБИ, V, 1964

Theophanis Confessor: Theophanis Confessor. Chronographia. В: ГИБИ, III, 1960

Theophilacti Bulgariae. Archiepiscopi Historia martyrii XV martyrum, PGr. CXXVI